

A Narratological Analysis of Mystical Encounters in the Tales of Tazkirat al-Awliya from the Perspective of Possible Worlds Theory

Freshteh Sadeghi¹, Hassan Akbari Beyraq^{2*}, Ebrahim Kanani³

Received: 20/08/2025

Accepted: 01/11/2025

Abstract

The present article offers a narratological analysis of mystical encounters in the stories of Tazkirat al-Awliya through the lens of Possible Worlds Theory. Using McHale and Ryan's framework, it shows that mystical narratives, by creating possible worlds, blur the boundaries between reality and imagination. The various types of possible worlds—multiple, circular, and mental—are shaped by dreams, hypotheses, predictions, fantasies, desires, goals, and beliefs. These worlds reflect how mystical encounters are represented and how they influence spiritual practice. Through techniques such as merging

* Corresponding Author's E-mail: hakbari@semnan.ac.ir

1. PhD Candidate in Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Semnan University, Semnan, Iran

<http://www.orcid.org/0000-0003-0434-4719>

2. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Persian Literature and Foreign Languages, Semnan University, Semnan, Iran (Corresponding Author)

<http://www.orcid.org/0009-0003-6497-6109>

3. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Kowsar University of Bojnourd, Bojnourd, Iran

<http://www.orcid.org/0000-0003-2737-5462>

Copyright© 2026, the Authors | Publishing Rights, ASPL This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution- NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

reality and the supernatural, repetitive circular structures, and subjectivism, mystical encounters portray fluid possible worlds. Mental possible worlds in *Tazkirat al-Awliya* are not merely narrative tools but epistemic foundations for understanding mystical experience. In these stories, encounters with the unseen become possible worlds through language and imagery—a world where spiritual journey is narrated through circular, symbolic, and multi-layered structures. Purposeful repetition of patterns enables limitless possibilities for spiritual growth. This narrative structure presents the mystical journey in layered form, moving beyond linear progression and allowing the reader to face truth from diverse angles.

Keywords: Narratology, mystical encounter, possible worlds, *Tazkirat al-Awliya*

Extended Abstract

1-Introduction

This study aims to analyze the mystical encounters depicted in the tales of *Tazkirat al-Awliya*, a classic of Persian mystical literature, through the theoretical lens of possible worlds in narratology. The central question addressed is how a literary text can represent transcendental and mystical experiences within a narrative framework. The problem lies in understanding the narrative mechanisms employed by Attar to transition the reader from the tangible, material world to the intangible, spiritual realms. The theory of possible worlds provides a suitable analytical framework for this purpose.

2-Theoretical Framework and Methodology

This research is descriptive-analytical in nature, grounded in the theoretical framework of possible worlds theory within narratology. It employs an integrated approach, combining Brian McHale's concepts

of the "pluralistic world" and "repetitive worlds" with Marie-Laure Ryan's (1991) classification of "mental world-creation." This foundation is adapted and contextualized for Persian mystical texts, drawing on prior indigenous research (such as Kan'ani et al., 2021). The objective is to identify and analyze key types of possible worlds in *Tazkirat al-Awliya*, including "pluralistic worlds," "circular or repetitive worlds," and "mental worlds." The data consists of prominent tales from *Tazkirat al-Awliya*, selected based on their clear representation of mystical encounters and their suitability for analysis within the chosen theoretical framework. The analysis process involved close reading, extraction of conceptual codes related to mystical experiences and world-creation structures, categorization into main themes, and finally, mapping these themes onto the theoretical framework of possible worlds to understand the formation of narrative worlds and the transition from the material to the spiritual.

3-Findings and Discussion

The findings demonstrate that in the *Tazkirat al-Awliya*, Attar represents mystical encounters through the narrative mechanism of "possible worlds." These worlds primarily fall into two categories: structural and mental. Structural worlds include the pluralistic world, which blends historical reality, miracles, and symbolism, and the circular world, which reproduces archetypal patterns from prophetic narratives. Together, these create a multi-layered narrative fabric for conveying mystical experience. Mental worlds, arising from the saints' cognitive and spiritual processes, manifest in six subtypes: dream-based worlds (revelation or trial through dreams), hypothetical worlds ("what-if" scenarios exploring spiritual alternatives), predictive worlds (disrupting linear time through foreknowledge), worlds of desire/fantasy (sublimating desires into ecstatic utterances), goal-oriented worlds (creating new ontological spaces based on spiritual

مرکز تحقیقات زبان و ادبیات فارسی

Quarterly Literary criticism

E-ISSN: 2538-2179

Vol. 18, No. 72

Winter 2026

Research Article

intent), and epistemic worlds (reflecting distinct mystical schools of thought). Crucially, these worlds function not merely as narrative devices but as essential cognitive structures that make the multi-layered, paradoxical reality of direct mystical experience communicable. The break from linear plot and the fluid movement between these worlds mirrors the non-linear, multi-dimensional nature of the mystical path itself.

4- Conclusion

This research concludes that the theory of possible worlds offers a powerful tool for analyzing the narrative structure of classical mystical texts like *Tazkirat al-Awliya*. Attar skillfully uses these worlds to bridge the gap between ineffable mystical experience and its literary representation. The findings reveal a sophisticated narrative architecture where the boundaries between material reality and spiritual truth are fluidly negotiated. This study establishes a meaningful dialogue between contemporary narrative theory and ancient mystical literature, highlighting the timeless relevance of Attar's narrative strategies for representing the transcendent.

مقاله پژوهشی

تحلیل روایت‌شناسانه مواجهه غیبی در حکایت‌های تذکره‌الاولیا از منظر جهان‌های ممکن

فرشته صادقی^۱، حسن اکبری بیرق*^۲، ابراهیم کنعانی^۳

(دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۹ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۰)

چکیده

مقاله حاضر به تحلیل روایت‌شناسانه مواجهه‌های غیبی در حکایت‌های تذکره‌الاولیا از منظر نظریه جهان‌های ممکن می‌پردازد. با استفاده از چارچوب نظری مک‌هیل و رایان، نشان داده می‌شود که روایت‌های عرفانی با خلق جهان‌های ممکن، مرزهای واقعیت و خیال را درمی‌نوردد. انواع مختلف جهان‌های ممکن در تذکره‌الاولیا از جمله جهان‌های متکثر، حلقوی و ذهنی ناشی از رؤیاها، فرضیه‌ها، پیش‌بینی‌ها، فانتزی‌ها، آرزوها،

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی، دانشگاه سمنان، ایران
<http://www.orcid.org/0000-0003-0434-4719>

۲. دانشیار گروه آموزشی زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی، دانشگاه سمنان، ایران (نویسنده مسئول)

* hakbari@semnan.ac.ir
<http://www.orcid.org/0009-0003-6497-6109>

۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه کوثر بجنورد، بجنورد، ایران
<http://www.orcid.org/0000-0003-2737-5462>

اهداف و باورها هستند. این جهان‌ها چگونگی بازنمایی مواجهه‌های غیبی و تأثیر آن بر سلوک عرفانی را نشان می‌دهد. مواجهه‌های غیبی از طریق تکنیک‌هایی مانند تلفیق واقعیت و فراواقعیت، ساختارهای حلقوی تکرارشونده و ذهنیت‌گرایی، جهان‌های ممکن سیال را بازنمایی می‌کند. جهان‌های ممکن ذهنی در *تذکره‌الاولیا* نه صرفاً ابزارهایی روایی، بلکه بنیانی معرفتی برای درک تجربه عرفانی‌اند. در این روایت‌ها، مواجهه با امر غیبی از طریق زبان و تصویر به جهانی ممکن تبدیل می‌شود. جهانی که در آن، سلوک عرفانی با ساختارهای چرخشی، نمادین و چندسطحی روایت می‌شود. تکرار هدفمند الگوها در این ساختار نیز امکان‌های نامحدودی برای تکامل معنوی فراهم می‌آورد. این ساختار روایی، سیر و سلوک عرفانی را به شکلی چندلایه بازنمایی می‌کند. روایت‌ها از مسیر خطی فاصله می‌گیرند و به خواننده امکان می‌دهند تا از زوایای گوناگون با حقیقت روبه‌رو شود.

واژه‌های کلیدی: روایت‌شناسی، مواجهه غیبی، جهان‌های ممکن، *تذکره‌الاولیا*.

۱. درآمد

روایت‌ها به‌عنوان سازوکارهای شناختی پیچیده، با ایجاد شبکه‌ای از جهان‌های ممکن معناساز، امکان بازنمایی و تفسیر لایه‌های چندگانه واقعیت را فراهم می‌کنند. در این میان *تذکره‌الاولیا* اثر عطار نیشابوری از جمله متون مهم عرفان اسلامی است که حکایت‌های آن مملو از مواجهه‌های غیبی و کرامات است. این حکایت‌ها با بهره‌گیری از عناصر روایی، جهان‌هایی موازی با واقعیت مادی خلق می‌کنند که در آن‌ها قوانین فیزیکی و منطقی دنیای عادی زیر سؤال می‌رود. بنابراین آنچه مسلم است ساختار دوگانه *تذکره‌الاولیا* است که تلفیقی از واقعیت و خیال است. از یک سو با

شخصیت‌هایی واقعی مواجه هستیم که به‌عنوان اشخاصی حقیقی در زمان و مکان مشخصی در این کره خاکی زیسته‌اند و از سویی دیگر شاهد اعمالی خارق‌عادت با جنبه‌هایی خیالی و غیرواقعی هستیم.

این مواجهه‌ها و ارتباط با عالم غیب در سنت عرفانی اسلامی، همواره به‌عنوان بخش جدایی‌ناپذیر سیر و سلوک مطرح بوده است. اما پرسش اینجاست که چگونه یک متن ادبی می‌تواند این تجربیات فرامادی را در قالب روایت بازنمایی کند؟ به عبارت دیگر، عطار با چه تمهیدات روایی موفق شده است خواننده را از جهان ملموس و عینی به عوالم غیبی و معنوی منتقل کند. نظریه جهان‌های ممکن، به‌عنوان چارچوبی تحلیلی، ابزار مناسبی برای بررسی این نوع از تجربیات و حکایت‌ها فراهم می‌آورد. این نظریه که در فلسفه و روایت‌شناسی ریشه دارد، به بررسی جهان‌های جایگزین و موازی می‌پردازد که در کنار جهان واقعی وجود دارند یا می‌توانند وجود داشته باشند. بنابراین تحلیل بر مبنای نظریه‌های جهان‌های ممکن، ابزاری مناسب برای فهم ساختارهای متن است، زیرا تأکید می‌کند که عناصر ساختاری روایت و تمرکز بر آنچه در ذهنیات می‌گذرد چه نقشی در شکل‌گیری جهان‌های فرضی دارند. این عناصر، نه تنها روایت را پیش می‌برند، بلکه در تکوین و توسعه جهان‌های ممکن نیز نقش دارند.

در این مقاله، با بهره‌گیری از چارچوب نظریه جهان‌های ممکن، به تحلیل روایت‌شناسانه مواجهه‌های غیبی در حکایت‌های *تذکره‌الاولیا* پرداخته می‌شود. هدف اصلی این پژوهش، واکاوی چگونگی بازنمایی تجارب فرامادی و سلوک عرفانی در قالب روایت‌های چندلایه و شناسایی سازوکارهای روایی است که عطار از طریق آن‌ها مرزهای واقعیت و خیال را درهم می‌آمیزد. این پژوهش در پی آن است تا نشان دهد چگونه الگوهای جهان‌های ممکن (از جمله جهان‌های متکثر، حلقوی و ذهنی) در

خدمت بازنمایی مواجهه‌های غیبی قرار گرفته و چگونه این ساختارهای روایی، نه تنها تجربه عرفانی را قابل انتقال می‌سازند، بلکه خود به‌عنوان ابزاری معرفتی برای فهم سطوح چندگانه حقیقت عمل می‌کنند.

۱-۱. روش پژوهش

این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر چارچوب نظری «جهان‌های ممکن» در روایت‌شناسی انجام شده است. در این راستا، از یک چارچوب تلفیقی بهره گرفته شده که مبانی کلاسیک آن را آرای بریان مک‌هیل در رابطه با «جهان متکثر» و «جهان‌های تکراری» و نیز طبقه‌بندی ماری - لور رایان (۱۹۹۱) از اعمال «جهان‌آفرینی ذهنی» تشکیل می‌دهد. این مبانی، با توجه به ویژگی‌های متون عرفانی فارسی و با الهام از پژوهش‌های بومی پیشین (مانند کنعانی و همکاران، ۱۴۰۰)، توسعه و بومی‌سازی شده‌اند تا گونه‌های کلیدی جهان‌های ممکن در *تذکره‌الاولیا* - از جمله «جهان متکثر»، «جهان حلقوی یا تکراری» و «جهان‌های ذهنی» - را شناسایی و تحلیل کنند. بدین ترتیب، نوآوری روش این مقاله نه در ابداع یک نظریه کاملاً جدید، که در گزینش فعال، تلفیق و تطبیق خلاقانه چارچوب‌های موجود برای تحلیل پدیده «مواجهه غیبی» به‌عنوان داده مرکزی حکایات عرفانی است. جامعه پژوهش شامل حکایت‌هایی از *تذکره‌الاولیاء* است که از نظر بازنمایی مواجهه‌های غیبی برجسته‌تر بوده و با مفاهیم بنیادین نظریه مذکور قرابت بیشتری داشتند. انتخاب این حکایات براساس حضور آشکار عناصر فراواقعی در روایت، نقش محوری تجربه عرفانی در ساختار حکایت، قابلیت تحلیل در چارچوب نظری مورد نظر، و تنوع در شخصیت‌ها و موقعیت‌های روایی صورت گرفت. در مجموع، نه حکایت از شخصیت‌هایی چون مالک دینار، رابعه

عدویه، بایزید بسطامی، حسن بصری، حلاج، ابراهیم ادهم، ذوالنون مصری، جنید بغدادی و اویس قرنی انتخاب و مورد تحلیل قرار گرفتند. فرایند تحلیل شامل خوانش دقیق حکایات، استخراج کدها و نشانه‌های مفهومی مرتبط با تجربه‌های غیبی و ساختارهای جهان‌ساز، و دسته‌بندی این کدها در قالب مضامین اصلی بود. در مرحله نهایی، مضامین به دست آمده با چارچوب نظری جهان‌های ممکن تطبیق داده شدند تا نحوه شکل‌گیری جهان‌های روایی و عبور از جهان مادی به جهان معنوی تحلیل شود. به منظور افزایش اعتبار تحلیل، یافته‌ها با نظر دو پژوهشگر دیگر مورد بازبینی قرار گرفت و هم‌سنجی شد.

۲. پیشینه پژوهش

مرور پیشینه تحقیق نشان می‌دهد که تذکره‌الاولیا از زوایای مختلفی مورد بررسی قرار گرفته، از جمله کتابی با عنوان چهار گزارش از تذکره‌الاولیا اثر احمدی (۱۳۷۹) است که در هر گزارش با نگاهی متفاوت به کتاب توجه داشته است. در گزارش نخست نشانه‌های زندگی روزمره آن دوره را دنبال می‌کند؛ در گزارش دوم به دنبال درک و کشف معانی است؛ در گزارش سوم زبان متن و روش روایتگری عطار را توضیح می‌دهد و در گزارش چهارم معنای باطن اثر را کشف می‌کند و بسیار نگاه‌های متفاوت دیگری که نسبت به این کتاب وجود دارد. اما در حوزه نظریه جهان‌های ممکن آثار اندکی وجود دارد. برای نمونه، فریدونی (۱۳۸۸) در پایان‌نامه خود با عنوان «کاربرد ایده جهان‌های ممکن در منطق و ادبیات داستانی» به بررسی رابطه بین جهان‌های ممکن و ادبیات داستانی می‌پردازند. از نظر او، در یک متن به موازات انواع مختلف مخاطبان، باورهای آنان و... با تنوع جهان‌ها روبه‌رو می‌شویم.

حسن‌زاده نیری و اسلامی (۱۳۹۴) در مقاله «هستی‌شناسی پسامدرن در داستان» من دانای کل هستم» براساس نظریه برایان مک‌هیل» این داستان را با بهره‌گیری از نظریه برایان مک‌هیل، یک داستان پسامدرنیستی معرفی می‌کند. در این داستان، جهان‌های موازی واقعیت و خیال درهم می‌آمیزند، مرزهای میان آن‌ها برداشته می‌شود و شخصیت‌ها و روایت‌ها در سطوح مختلف وجودی با یکدیگر تعامل می‌کنند. راوی که خود را «دانای کل» می‌پندارد، در طول داستان با محدودیت‌های شناختی خود روبه‌رو می‌شود. همچنین، استفاده از شگردهایی مانند حضور نویسنده در متن، فرم دایره‌ای، عدم قطعیت و تأثیرپذیری واقعیت از خیال، براساس نظریه مک‌هیل، مؤلفه‌های اصلی پسامدرنیستی این اثر را تشکیل می‌دهند.

بامشکی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «جهان‌های موازی و معنی‌شناسی روایت» تصریح می‌کند که جهان‌های ممکن مبحثی بینارشته‌ای است. سپس اهمیت این نظریه را در فهم روایت‌ها نشان می‌دهد. غلامپور و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله «منطق‌الطیر و موضوع سفر در زمان یا سفر در جهان‌های موازی در فیزیک نوین» بر بُعد زمانی تأکید دارند و سفر سیمرخ را شبیه به سفر در جهان‌های موازی فیزیک مدرن می‌دانند. درویش (۱۳۹۷) در پایان‌نامه «بررسی جهان‌های موازی در دو رمان «پریسا» از فرشته ساری و «گراف گربه» از هادی تقی‌زاده» با نگاهی روایت‌شناختی بر تأثیر پیچیدگی‌های ساختاری، مانند روایت غیرخطی و حضور چند راوی در رمان‌های مذکور در ایجاد جهان‌های موازی تأکید می‌شود. در تحلیلی دیگر با عنوان «دنیا‌های محتمل در ساختار روایی مثنوی معنوی (داستان دژ هوش‌ربا)» حاج ابوکهگی و همکاران (۱۳۹۸) از نظریات استاک ول مبنی بر انواع دنیا‌های محتمل بهره گرفته‌اند و با بررسی مدخل‌هایی که استاک ول از آن به دسترسی یاد کرده، به نحوه یافتن این

جهان‌ها پرداخته‌اند. همچنین کنعانی و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله «درگاه‌های ورود به جهان‌های ممکن در داستان مدرن ملکوت» با رویکرد روایت‌شناسانه، داستان مدرن «ملکوت» را براساس نظریه جهان‌های ممکن تحلیل کرده و میان داستان مدرن و عرفان پیوند برقرار کرده‌اند.

اکبری و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله «شهری در تلاقی جهان‌های ممکن، مطالعه تطبیقی دو بازنمود ادبی اصفهان» با به‌کارگیری چارچوب نظریه جهان‌های ممکن، به تحلیل دو رمان تاریخی «نجات اصفهان» اثر ژان - کریستوف روفن و «مرثیه‌ای برای اصفهان» اثر محمدرضا بلوری می‌پردازند. نویسندگان استدلال می‌کنند که «نجات اصفهان» با به‌کارگیری شیوه‌های روایی مانند ذهنیت راوی، زمان‌های فعل و اسامی خاص، جهان داستانی خودمختار و پویایی می‌سازد که یک «جهان ممکن» به‌شمار می‌رود؛ جهانی که مرزهای واقعیت تاریخی را درمی‌نوردد و برای خواننده «قابل سکونت» می‌شود. در مقابل، «مرثیه‌ای برای اصفهان» با وفاداری به بازنمایی عینی تاریخ، در سطح یک «بازنمایی ادبی» صرف باقی می‌ماند.

آلگونه جونقانی (۱۴۰۰) نیز در مقاله‌ای با عنوان «روایت به‌مثابه جهان ممکن» با خوانش محاکاتی و تمثیلی از آثار ادبی، استدلال می‌کند که روایت یک «جهان ممکن» خودبسنده است که هویت و اعتبار خود را نه از انطباق با جهان واقع یا ارجاع به مفاهیم عام، بلکه از «نظام درونی» و «منطق خاص» خود می‌گیرد. نویسنده با تلفیق رویکردهای پدیدارشناختی و زبان‌شناختی نشان می‌دهد که در این جهان ممکن، «نظریه هماهنگی صدق» جایگزین «نظریه تطابق صدق» می‌شود و امر «ناممکن» محتمل» بر «ممکن نامحتمل» ارجحیت دارد. به عبارت دیگر، قوام و انسجام درونی اثر است که حضور پدیده‌های خیالی یا متضاد با قوانین جهان خارج را موجه و معنادار

می‌سازد. نتیجه کلی مقاله تأکید بر خودمختاری اثر ادبی، تعلیق کارکرد ارجاعی زبان و لزوم گذر از خوانش محاکاتی به سمت «خوانش نشانه‌شناختی» برای درک جهان‌های ممکن است که ادبیات می‌آفریند.

دانشورکیان و بوذرجمهر (۱۴۰۳) نیز در مقاله «جهان‌های ممکن در زبان سعدی» جهان ممکن را به‌عنوان مدینه فاضله سعدی معرفی کرده‌اند. نوآوری اصلی این پژوهش در مقایسه با پژوهش‌های پیشین، تمرکز بر مواجهه‌های غیبی و ترکیب آن با نظریه جهان‌های ممکن است. این پژوهش با معرفی الگوی سه‌گانه جهان‌های متکثر، حلقوی و ذهنی در *تذکره‌الاولیا* و تأکید بر کارکرد روایی آن‌ها، گامی فراتر از پژوهش‌های مشابه برداشته است. این تحلیل‌ها نه تنها خوانشی جدید از ساختار روایی اثر عطار ارائه می‌دهد، بلکه پیوندی میان نظریه‌های ادبی معاصر و متون کهن عرفانی برقرار می‌سازد.

۳. مبانی نظری: جهان‌های ممکن

اصطلاح «جهان‌های ممکن»^۱ که امروزه به‌عنوان یکی از مباحث روایت‌شناسی پساکلاسیک مطرح و شناخته شده است به جهان‌های خیالی، فرضی و قابل تصور اطلاق می‌شود. چنانچه در فرهنگ کمبریج آمده «جهان‌های ممکن، جهان‌های بدیلی هستند که از طریق آن‌ها می‌توان به امکان فکر کرد» (Audi, 1999: 724). این اصطلاح، همان‌طور که دولزل اشاره می‌کند از ترکیب دو واژه «جهان» و «ممکن» ساخته شده است؛ «جهان» به مجموعه پدیده‌های فیزیکی و ذهنی اشاره دارد که با ابزارهای زبانی و نشانه‌شناختی قابل تعریف هستند، و «ممکن» یعنی قابلیت وقوع یک رخداد در شرایط خاص. پس، «جهان ممکن» یعنی هر جهانی که قابلیت تصور کردن را داشته

باشد (Doležel, 1998: 281-282). بر این اساس، می‌توان گفت در اطراف ما بی‌نهایت جهان ممکن وجود دارد، چراکه دامنه تصورات بشر بی‌نهایت است.

درباب تاریخچه این نظریه، لایبنیتس^۲ اولین کسی بود که اصطلاح جهان‌های ممکن را در فلسفه مطرح کرد. او به‌عنوان یک فیلسوف مسیحی معتقد بود جهان کنونی ما بهترین جهان ممکن است که خداوند آن را از میان بی‌نهایت جهان برگزیده است (Leibniz, 1988, p. 416). هرچند این بحث ابتدا کاملاً فلسفی بود، اما به تدریج به سایر حوزه‌ها مانند منطق، فیزیک، زبان‌شناسی و ادبیات نیز راه یافت. در فیزیک با بحث فیزیک کوانتوم در ارتباط است که در آن موقعیت دقیق ذرات (الکترون‌ها) نامشخص است؛ در نتیجه همه احتمالات ممکن به‌طور هم‌زمان وجود دارد. طبق نظریه جهان هولوگرافیک هم تمام نقاط فضا به هم پیوسته‌اند و جدایی بین اشیا بی‌معناست. پدیده‌هایی مثل تله‌پاتی نشان می‌دهد این پیوند عمیق‌تر از روابط علی معمول است و حتی قوانین فیزیک را می‌توان به حالت تعلیق درآورد (تالبوت، ۱۳۸۶: ۱۴۱ - ۱۸۸). همین مباحث فیزیک کوانتوم به‌عنوان نظریه‌ای مدرن ما را به افق‌هایی از جهان رهنمود می‌سازد که بسیار شبیه اندیشه عارفان است. کاپرا معتقد است همان‌طور که در فیزیک کوانتوم، فضا و زمان نسبی هستند، در عرفان شرقی نیز این دیدگاه وجود دارد؛ عارفان از طریق مراقبه به فهمی فراتر از جهان ظاهری می‌رسند که تنها از طریق شهود درک می‌شود (کاپرا، ۱۳۹۹: ۲۱۵ - ۲۱۹). در چنین فضایی عارف در یک بی‌زمانی سیر می‌کند. علاوه بر بُعد زمان، بُعد مکانی نیز در اینجا مطرح می‌شود. چنانکه شایگان هم اشاره می‌کند در عرفان گاهی با مکان‌هایی همچون جابلقا، جابلسا، هورقلیا و ناکجآباد سهروردی برخورد می‌کنیم که در نقشه جغرافیایی وجود خارجی ندارند و در سطح مقعر فلک‌الافلاک قرار گرفته، تمام عالم را دربر گرفته و لامکان هستند (شایگان، ۱۳۹۴:

۸۸ - ۹۰). نفس انسان همواره در پی رسیدن به این سرزمین‌های ناشناخته و فراتر از جهان مادی است، جایی که مغرب نماد تاریکی و مشرق نماد روشنایی است. عارفان در بین دو جهان شرقی و غربی قرار دارند و به هر طرف که میل می‌کنند، آن جهان تجلی می‌یابد؛ آنان از دنیا گریزانند و معتقدند مبدأ و مقصدشان همان جایگاه اصلی است. کربن معتقد است برای رهایی از غربت و رسیدن به جهان متعالی، عارف باید به خودشناسی کامل برسد؛ یعنی با شناخت خویش، به اتحاد میان «خود ظاهری» و «خود متعالی» دست یابد، که نشان‌دهنده اتحاد با خداست (کربن، ۱۳۹۱: ۴۰۱-۴۰۴). به واسطه شناخت خود متعالی است که عارف قادر به درک امور ماورائی می‌شود و گذر از محدودیت‌های زمانی و مکانی می‌شود.

به‌طور کلی بازنمود جهان‌های ممکن در علوم مختلف این‌گونه ترسیم شده است: در نقش‌ونگارهای قدیمی با ترسیم موجودات عجیب و غریب، در فلسفه با طرح ایده‌های لاینیتس، در منطق با گزاره‌های «چه می‌شد اگر»، در فناوری با فراهم کردن تجربه‌های واقعیت مجازی، در هنر با خلق دنیا‌های جدید، در فیزیک با نظریه جهان‌های موازی و در داستان‌ها با ایجاد روایت‌های مختلف (Ryan, 2020: 634). این رویکرد نشان می‌دهد که مفهوم جهان‌های ممکن تا چه میزان از گستردگی و تأثیر در علوم مختلف برخوردار است. اما در این پژوهش تمرکز اصلی ما بر کاربرد این نظریه در حوزه ادبیات با رویکرد روایت‌شناسی خواهد بود. در این زمینه نویسندگانی مانند ماری لور رایان،^۳ برایان مک‌هیل^۴ و روث رونن^۳ از جمله نظریه‌پردازانی هستند که به این موضوع پرداخته‌اند. رایان میان جهان‌های موازی در فیزیک و جهان‌های ممکن در ادبیات پیوند برقرار می‌کند. از نظر او جهان‌های موجود در یک متن داستانی مانند منظومه شمسی است. همان‌گونه که یک جهان واقعی در مرکز هستی قرار دارد و

گرداگرد آن را سیارات فراگرفته، در یک داستان نیز یک جهان واقعی در مرکز وجود دارد و در اطراف آن بی‌نهایت جهان‌های ممکن خیالی حضور دارند (Ryan, 2006: 643-644). همان‌گونه که در فیزیک جهان‌هایی موازی با جهان واقعی وجود دارد، در روایت‌شناسی نیز با بهره‌گیری از مفهوم جهان‌های ممکن، به موازات جهان اصلی داستان جهان‌های فراوانی ایجاد می‌شوند. این جهان‌ها همواره در وضعیت بالقوه قرار دارند و متناسب با شرایط به فعلیت می‌رسند.

نکته قابل توجه دیگر در اینجا این است که جهان‌های ممکن در ادبیات به وقوع حوادثی می‌پردازد که ممکن است در جهان واقعی امکان‌پذیر نباشد. بنابراین داستان‌ها نه صرفاً بازتاب واقعیت، بلکه جهان‌هایی بدیل با منطق درونی خود هستند که می‌توانند با جهان واقعی در تضاد یا تعامل باشند. به سبب وقوع چنین رویدادهای غیرواقعی است که بنابر گفته سرل، افلاطون داستان را دروغ می‌داند. حال آن‌که زبان ما انسان‌ها به شکل عجیبی دائماً امکان داستان‌پردازی را فراهم می‌آورد. به همین دلیل در درک و دریافت آثار داستانی غیرواقعی هیچ مشکلی نداریم (Searle, 1975: 322). در واقع، نویسنده با یاری جستن از گونه‌ای دروغ‌روایی و با کاربست تخیل، جهان‌های ممکن را در متن خود بازنمایی می‌کند. بنابراین داستان‌های خیالی در ادبیات، فضایی مناسبی را برای تصور و کاوش در جهان‌های ممکن فراهم می‌کنند. دیدگاه روایت‌شناختی جهان‌های ممکن، با بهره‌گیری از مفهوم فلسفی تنوع جهان‌ها و کشمکش میان واقعیت و امکان، الگوی شناختی مؤثری برای تفسیر داستان‌ها در اختیار خوانندگان قرار می‌دهد. «در ادبیات، جهان‌های ممکن به‌عنوان سازه‌هایی فرضی و زبانی عمل می‌کنند که در کنار جهان واقعی قرار می‌گیرند، هرچند فیزیکی نیستند، اما در ساختار روایت، مأموریت ارائه واقعیت‌های جایگزین را بر عهده دارند» (Todorov,)

22: 1975). در کنار تصویرسازی‌هایی که با کمک جهان‌های ممکن صورت می‌گیرد، این اصطلاح کارکردهایی را هم به همراه دارد. «انواع مختلف جهان‌هایی که در داستان می‌یابیم (جهان‌های خلاف واقع، خیالی، متافیزیکی، درون‌متنی و جایگزین) تنوع ساختارهای روایی را نشان می‌دهند که مرزهای داستان‌سرایی را گسترش می‌دهند» (McHale, 1992: 45). این جهان‌ها به نویسندگان و خوانندگان اجازه می‌دهند تا مفاهیم پیچیده‌تر، خیالات، و فرضیاتی را که در دنیای واقعی ممکن است محدود باشند، بررسی و تجربه کنند.

با تمام این توضیحات نظری، در پژوهش حاضر، چارچوب نظری برای تحلیل متن براساس تلفیق دو دیدگاه ماری لور رایان (درباب جهان‌های ممکن روایی) و مک‌هیل (در زمینه فضا‌سازی روایی) طراحی شده است.

نظریه جهان‌های ممکن، به‌ویژه در خوانش‌های رایان و مک‌هیل، با تأکید بر تنوع واقعیت‌های قابل تصور، بستری مناسب برای تحلیل روایت‌های عرفانی است که اغلب با ساختارهای غیرخطی، زبان پارادوکسیکال، و تجربه‌های شهودی همراه‌اند. نظریه جهان‌های ممکن می‌تواند به‌خوبی نشان دهد که چگونه این روایت‌ها جهان‌هایی بدیل خلق می‌کنند که در آن‌ها، سلوک عرفانی نه در مسیر تاریخ، بلکه در مسیر امکان و معنا شکل می‌گیرد. از این رو، انتخاب چنین چارچوب نظری برای تحلیل حکایت‌های تذکره‌الاولیا سنجیده و هم‌راستا با ساختار روایی آن‌هاست.

۴. تحلیل و بررسی جهان‌های ممکن در تذکره‌الاولیا

در پژوهش حاضر، تمرکز بر حکایت‌ها و روایت‌هایی است که انواع مواجهه‌های غیبی را به‌تصویر می‌کشند. مواجهه غیبی شامل انواع رؤیاهای صادق، کرامات و الهامات

معنوی است که عارف از طریق آن‌ها به معانی غیبی دست می‌یابد. در تحلیل این نوع حکایت‌ها، فضای داستان‌ها به دو دسته جهان‌های ممکن ساختاری^۶ و جهان‌های ممکن ذهنی^۷ تقسیم می‌شود. از نظر ساختاری دو الگوی جهان متکثر و جهان تکرارشونده قابل استخراج است. در بخش جهان‌های ذهنی نیز با جهان‌های درونی ویژه‌ای مواجه هستیم. در ادامه به بررسی انواع جهان‌های ممکن و چگونگی شکل‌گیری آن‌ها در قالب روایت‌های مختلف تذکره/اولیا می‌پردازیم.

۱-۴. جهان‌های ممکن چندلایه‌ای ساختاری / ظاهری

منظور از ساختار همان ظاهر روایی داستان است، یعنی قالب کلی که روایت در آن قرار می‌گیرد و نحوه سازماندهی عناصر داستان را نشان می‌دهد. این ساختارها نقش مهمی در چگونگی ارائه داستان دارند، و با تنوع در این ظاهر، امکان گسترش داستان فراهم می‌شود. به عبارت دیگر، هرچه ساختارهای روایی در ظاهر متن متفاوت‌تر و پیچیده‌تر باشند، انواع مختلف جهان‌ها و مفاهیم درون داستان‌ها نیز متنوع‌تر خواهند بود. جهان‌های مربوط به ساختار خود دارای دو شکل جهان متکثر و جهان تکراری است.

۱-۱-۴. جهان متکثر:^۸ هم‌زیستی واقعیت، فراواقعیت و نمادها

جهان متکثر به تصویری از فضای داستان‌ها اشاره دارد که در آن ترکیبی از عناصر مختلف، واقعیت‌های ملموس، خیالات، رؤیاها و کرامات، در کنار هم یک جهان چندبعدی را تشکیل می‌دهند. این حالت چندگانه تصور واحد ما از فضای واحد و معمول را به هم می‌ریزد و «همین‌که یگانگی هستی‌شناسی داستان از هم پاشید، جدایی‌های بعدی هم می‌آید، دوگانگی جهان داستانی با گونه‌ای واکنش زنجیره‌ای،

تکثر جهان‌ها را برمی‌انگیزد» (مک‌هیل، ۱۳۹۲: ۱۳۲). وقتی پایه و اساس یگانگی در فهم جهان شکسته شد، تفکیک‌ها بیشتر می‌شود و در نتیجه، تنوع و چندگانگی در جهان‌های داستانی به وجود می‌آید.

تمایز بین جهان‌های ممکن (غیرواقعی) و جهان واقعی مسئله‌ای کلیدی به شمار می‌آید. در نظریه‌های ادبی، «واقعیت» در متن ادبی به صورت سازه‌ای ذهنی و جهان‌های داستانی هرچند «واقعی» به معنای واقعیت فیزیکی نیستند، بلکه بنا به گفته ژنت از طریق ساختارهای زبانی و نحوه روایت‌پردازی به عنوان «واقعیت‌های جایگزین»^۹ عمل می‌کنند (Genette, 1980: 234). در نتیجه، مرز میان دنیای واقعی و خیالی در متون ادبی بسیار سیال است و درک این جهان‌ها بستگی به تعامل خواننده با متن دارد.

تذکره‌*لاولیا* متنی چندلایه است که در آن واقعیت تاریخی، حوادث فراواقعی و تأویل‌های عرفانی درهم آمیخته شده‌اند. این متن نه تاریخ صرف است و نه افسانه محض، بلکه «جهان‌های معنایی»^{۱۰} پیچیده‌ای خلق می‌کند که در نتیجه امتزاج آن‌ها با یکدیگر، جهان متکثر ایجاد می‌گردد. برای نمونه در روایتی از مالک دینار نقل است که به دلیل نداشتن مالیات کشتی مورد آزار قرار می‌گیرد. اما ناگهان ماهیانی از آب به او سکه می‌دهند و او بر روی آب راه می‌رود. اهالی کشتی با دیدن این معجزه او را تکریم کردند (عطار، ۱۳۲۲: ۴۸). در این روایت جهان متکثر در چندین سطح ظاهر شده است. سطح نخست، جهان انسانی و تاریخی مالک دینار است. با ورود ماهیان به روایت و راه رفتن مالک بر روی آب، جهان فراطبیعی و کرامت آشکار می‌شود. در جهان نمادین، روایت از سطح رخدادهای ظاهری فراتر می‌رود و معانی عرفانی را منتقل می‌کند. سکه‌های طلا نماد رزق الهی، آب نماد پاکی و راه رفتن بر روی آب، نماد رسیدن به قدرت روحانی است.

همچنین در حکایت رابعه که شبی همراه با حسن بصری و یارانش چراغ نداشتند. رابعه سرانگشت خود را پف کرد و انگشتش همچون چراغ روشن ماند (همان: ۷۰). در این روایت نیز سه لایه از جهان متکثر وجود دارد. سطح نخست (واقعیت تاریخی) ملاقات شبانه حسن بصری و همراهان با رابعه است. ناگهان روایت با تبدیل سرانگشت به چراغ به سطح فراطبیعی جهش می‌کند. در سطح نمادین روایت، تاریکی پیش از معجزه نماد جهل اولیه سالک، انگشت نورانی نماد نور وجودی عارف، پف کردن نماد انتقال روح الهی و روشنایی نماد هدایت است. نکته ظریف اینجاست که انگشت رابعه از حد جسمانیت گذشته و به بدن قدیس تبدیل شده است. طبق انگاره عارفان، قدیسان علاوه بر تسلط بر خویش، بر کل هستی تسلط پیدا می‌کنند (زرقانی، ۱۳۹۷: ۲۳۰ - ۲۳۱). این نگاه تقدس‌بخشی به بدن زنانه، نقدی بر نگرش‌های زن‌ستیزانه نسبت به جسم زن هم بوده است. اما هر حکایت از تذکره سرشار از جهان‌های متکثر است؛ جهانی که در آن، عوامل طبیعی در کنار امور فراطبیعی و نمادین جهان آن را می‌سازند.

جدول ۱: تحلیل سه سطحی از جهان متکثر

نوع دسترسی	روایت رابعه عدویه	روایت مالک دینار	سطح
تجربه حسی - تاریخی	- ملاقات رابعه و همراهان - شرایط زندگی عرفانی	- مالک و مسافران - کشتی. - قوانین اقتصادی و اجتماعی	۱. جهان مادی / تاریخی
کرامت / (امداد غیبی)	- تبدیل انگشت به چراغ - روشنایی پایدار تا صبح.	- ظهور ماهیان با سکه طلا. - راه رفتن مالک بر	۲. جهان فراطبیعی / کرامات

	روی آب.		
۳. جهان نمادین / عرفانی	- ماهیان: نماد رزق الهی. - آب: پاکی. - قدم بر آب: قدرت روحانی	- تاریکی: جهل - انگشت نورانی: تجلی نور الهی	تأویل و شهود عرفانی

براساس تحلیل‌های ارائه‌شده، روشن می‌شود که مواجهه‌های غیبی از طریق تلفیق واقعیت تاریخی با عناصر فراواقعی و نمادین، در قالب ساختارهای چندلایه بازنمایی می‌شوند. این ساختار، تجربه غیبی را در قالبی روایی، نمادین برای مخاطب بازنمایی می‌کند و مرز میان واقعیت و فراواقعیت را سیال می‌سازد.

۴-۱-۲. جهان‌های حلقوی: بازتاب کهن‌الگوهای روایی

این نوع از جهان‌های ممکن، جهان‌هایی هستند که به‌صورت نمادین یا فرضی، وجود بخش‌هایی از واقعیت یا تجربیات انسانی را در قالب حلقه‌های مکرر با الگوهای ثابت بازتاب می‌دهد. این مفاهیم را می‌توان با تئوری تداعی معانی در روان‌شناسی قرابت داد. تداعی معانی این‌گونه است که «معانی در ذهن انسان به‌وسیله شبکه‌ای از تداعی‌های متمرکز بر مفاهیم و نمادها ساخته می‌شوند که در آن هر مفهوم با مفاهیم مرتبط دیگر تداعی می‌شود» (Bruner, 1960: 76). اصول و قوانین تداعی معانی براساس شباهت‌های متنوع، مجاورت، تداخل و ... شکل می‌گیرند تا فرایندهای ذهنی مرتبط با ساختن معانی را تبیین کنند. در زمینه جهان‌های تکرارشونده هم تمرکز ما بر اصل شباهت است. هر جهان یا فضای فرضی، ترکیبی از مفاهیم و نمادهای تکرارشونده است که با تکرار و بازتولید در ذهن فرد، حس آشنایی را ایجاد می‌کند.

برای مثال معراج بایزید (عطار، ۱۳۲۵: ۱۷۵ - ۱۷۶) شبیه معراج پیامبر؛ بردار کردن حلاج (همان: ۱۴۴) شبیه به صلیب کشیدن حضرت عیسی؛ در آتش نسوختن دست حسن بصری (همان: ۴۲) و مالک دینار (همان: ۵۰) مانند داستان نسوختن حضرت ابراهیم در آتش؛ داستان ابراهیم ادهم و قربانی کردن پسرش (همان: ۹۳). شبیه داستان قربانی کردن حضرت اسماعیل توسط حضرت ابراهیم است.

در این نمونه‌ها هر داستان، به یک فضای معنادارتر و گسترده‌تر ارجاع داده می‌شود، یعنی چندین جهان ممکن هم‌زمان در حال فعالیت‌اند. در این حالت، هدف از ایجاد این جهان حلقوی، فراهم کردن محیطی است که در آن حقیقت‌ها و مفاهیم معنوی، از طریق ارتباط و شباهت با داستان‌های دیگر، منعکس و تثبیت شود. به عبارت دیگر، با ارجاع مداوم به داستان‌های پیامبران، متن تلاش دارد به خواننده نشان دهد که تمامی این روایت‌ها درکنار هم، یک ساختار منسجم و معناشناسانه را ساخته‌اند که مسیر کلی انسان و رویکرد او در شناخت حقیقت را شکل می‌دهد.

جدول ۲: تحلیل جهان‌های حلقوی

نوع جهان ممکن	تعریف	ساختار	کارکرد	نمونه
جهان‌های حلقوی	جهان‌های نمادین با الگوهای مکرر که مفاهیم را از طریق تکرار بازآفرینی می‌کنند.	شبکه‌ای از ارجاعات چندلایه به روایت‌های پیشین	۱. ایجاد پیوستگی تاریخی ۲. تقویت باورها ۳. تولید معانی چندسطحی	معراج بایزید / معراج پیامبر قربانی ابراهیم ادهم / قربانی حضرت ابراهیم و....

تحلیل روایی این بخش نشان می‌دهد که برخی مواجهه‌های غیبی *تذکره‌الاولیا* از طریق بازآفرینی الگوهای تکرارشونده پیامبران، در قالب جهان‌های حلقوی بازنمایی

می‌شوند. این ساختار، با آشناسازی مخاطب و پیوند عرفان با سنت دینی، تجربه غیبی را به صورت روایی، چندسطحی و منسجم بازنمایی می‌کند.

۲-۴. جهان‌های ذهنی: خیال‌پردازی ذهنی به مثابه جهان‌آفرینی

در اینجا جهان متن به مثابه جهان ممکن است که توسط کنش ذهنی آفریده شده است رایان برای این نوع از جهان‌های ممکن، عوامل جهان‌آفرینی را ارائه می‌دهد که مبتنی بر ذهن هستند. این عوامل عبارت‌اند از: ۱. گزارش رؤیاها؛ ۲. فرضیه‌ها؛ ۳. پیش‌بینی‌ها؛ ۴. فانتزی؛ ۵. آرزوها؛ ۶. اهداف؛ ۷. باورها، دانش (Ryan, 1991: 19-20). مقصود از باورها در مورد آخری بیشتر جهان معرفتی است. این‌ها در کنار هم یک نظام فرضی و چند بُعدی از جهان‌ها را تشکیل می‌دهد.

۱-۲-۳. جهان‌های رؤیامحور: بازنمایی‌های ذهن در بستر رؤیا

گزارش رؤیا، به مثابه پلی میان تجربه شخصی و روایت ادبی، می‌تواند موجب شکل‌گیری جهان‌های ممکن ذهنی شود. هنگامی که فرد رؤیای خود را گزارش می‌دهد، این عمل یک کنش روایی است که می‌تواند مسیرهای جدیدی برای یک جهان بیافریند. برای نمونه در حکایتی از تذکره نقل است که مریدی به ظاهر به کمال رسیده بود و تنهایی را برگزیده بود؛ اما در ادامه، بهشت و لذت‌های آن او را فریب داد. زمانی که به خواب رفت، خود را در صومعه دید و در مسیرهای توهمی، ادعا کرد که او را هر شب به بهشت می‌برند. جنید به او دستور داد هنگام رفتن به بهشت، سه بار بگوید «لا حول ولا قوه الا بالله»، اما انکار کرد و در نهایت در زباله‌دانی بیدار شد، پشیمان شد و فهمید که انزوای افراطی، زهر است (عطار، ۱۳۲۵: ۱۸). در این روایت مرید، با کناره‌گیری از جمع، جهانی را بر ساخته که در آن خیالات و رؤیاهای

خوشانه‌اش حقیقتی مستقل دارند. جنید با ذکر «لا حول...» باعث فروریزی آن جهان ممکن ذهنی می‌شود. لحظه گفتن ذکر مرید خود را نه در بهشت، بلکه در مزبله‌ای می‌یابد.

نمونه دیگر داستان معراج بایزید (همان: ۱۷۵ - ۱۷۶) است. این سفر روحانی بایزید نمونه‌ای بارز از جهان‌های ممکن ذهنی است که در بستر خواب شکل می‌گیرند، متحول می‌شوند، فرو می‌ریزند، و در نهایت، به جهانی جدید و پایدار دست می‌یابند. بایزید در ابتدا تصور می‌کند که معرفتش از حق مستقل است و می‌تواند بدون وابستگی، به حقیقت دست یابد. اما در روند معراج، مواجهه با حق باعث دگرگونی این جهان ممکن ذهنی می‌شود. او درمی‌یابد که نورش در برابر نور حق و عزتش در برابر عزت الهی، چیزی نیست. این لحظه، نقطه تحول است که ساختار ذهنی او را دچار فروپاشی می‌کند. در ادامه هر پرسش بایزید و هر پاسخ حق، مرزهای جدیدی در فهم او ایجاد می‌کند. هنگامی که حق به او می‌گوید: «آن همه منم و نه غیر من» (همان)، استقلال ذهنی بایزید به وحدت بدل می‌شود. جهانی که در آن تمایزهای فردی از میان رفته و وحدت در حق جایگزین تمام تصورات پیشین شده است.

در جدول ۳ مفاهیم مرتبط با جهان‌های ممکن ذهنی ناشی از خواب و نقش هر عنصر در شکل‌گیری این جهان‌ها ترسیم می‌شود:

جدول ۳: تحلیل جهان ممکن ذهنی ناشی از رؤیا

عناصر جهان‌های ممکن ذهنی	داستان مرید	معراج بایزید
ورود به خواب	تجربه بهشتی خیالی در خواب	آغاز معراج در خواب
ساختار اولیه جهان ذهنی	باور مرید به حقیقت بهشت خیالی	تصور استقلال از حق
مواجهه با حقیقت	ذکر لاحول	گفت‌وگو با حق

فنا در حق و نابودی فردین	سقوط از بهشت به مزبله	فروپاشی جهان ممکن پیشین
رسیدن به وحدت مطلق	پشیمانی و توبه	جهان تثبیت شده پس از خواب

از خلال این روایت‌ها نشان داده شد که روایت‌های غیبی در قالب خواب، بستری ذهنی برای خلق جهان‌های ممکن فراهم می‌کنند. این خواب‌ها با ایجاد تضاد میان حقیقت و پندار، خواننده را درگیر فرایند تشخیص صدق و کذب تجربه عرفانی می‌سازند.

۲-۲-۴. جهان‌های فرضیه: سازه‌های ذهنی مبتنی بر شرط

این نوع جهان به طرح‌های داستانی اشاره دارند که در آن، یک رویداد به‌شکلی متفاوت رخ می‌دهد و در نتیجه، مسیر واقعیت تغییر می‌کند. این نوع جهان‌های ذهنی بر اساس گزاره‌های «اگر...، آنگاه...» ساخته می‌شوند (Ryan, 1991: 19). جایی که یک «شرط خلاف واقع»^{۱۱} به‌عنوان نقطه تحول عمل می‌کند و با انتخاب یک شرایط خاص، بررسی جهان شکل دیگری به خود می‌گیرد. در این حالت، جهان‌های ممکن ذهنی به ما امکان می‌دهند تا درک عمیق‌تری از تأثیر انتخاب‌ها و فرضیات مختلف در روند رویدادها داشته باشیم، که در روایت‌ها ابزاری مناسب برای نشان دادن احتمالات است. برای نمونه در حکایتی فردی به سنگینی بار اشتر بایزید انتقاد داشت، اما وقتی بنابه درخواست بایزید دقیق‌تر نگاه کرد، دید که بار یک وجب بالاتر از پشت اشتر است و متحیر شد. بایزید به او گفت: «اگر حقیقت حال خود از شما پنهان دارم، زبان ملامت دراز کنید، و اگر به شما مکشوف گردانم حوصله شما طاقت ندارد با شما چه باید کرد؟» (عطار، ۱۳۲۲: ۱۳۲). سخن بایزید یک جهان ممکن ذهنی ناشی از فرضیه

خلاف واقع را پیش می‌کشد که در آن دو مسیر قابل تصور است. مسیر نخست، جهانی است که در آن حقیقت برای مخاطبان آشکار می‌شود، اما ظرفیت ادراک آن را ندارند؛ مسیر دوم، جهانی است که در آن بایزید حقیقت را پنهان نگه می‌دارد، اما در این صورت، مخاطبان در جهل باقی می‌مانند و امکان رشد معنوی را از دست می‌رود. بسیاری از حکایات عرفانی بر این فرض بنا شده‌اند که حقیقت تنها در شرایط خاصی قابل انتقال است و اگر زمان مناسب نباشند، باعث حیرانی و سردرگمی او می‌شود.

در حکایتی دیگر درباره حسن بصری نقل است او «مریدی داشت که هرگاه آیتی از قرآن بشنودی خویشتن را بر زمین زدی. یک بار بدو گفت: ای مرد اگر اینچه می‌کنی توانی که نکنی، پس آتش نیستی در معامله جمله عمر خود زدی. و اگر نتوانی که نکنی ما را به ده منزل از پس پشت بگذاشتی» (همان: ۳۷). در این روایت، دو مسیر فرضی شکل می‌گیرد که هر یک نتیجه‌ای متفاوت برای سلوک معنوی مرید دارد. اگر مرید قادر باشد واکنش خود را مهار کند، آنگاه تمام اعمال گذشته‌اش فاقد ارزش واقعی خواهند شد. از سوی دیگر، اگر مرید نتواند رفتار خود را کنترل کند و بدون اراده، در مواجهه با آیات به زمین بیفتد، آنگاه حسن بصری نتیجه می‌گیرد که مرید از استاد خود پیش‌تر رفته است. این حکایت نشان می‌دهد که انتخاب‌های فرد در مسیر سلوک، می‌توانند دو جهان ممکن متفاوت را ایجاد کنند. جهانی که در آن اعمال او صرفاً نمایشی است و جهانی که در آن واکنش‌هایش نشانه یک معرفت عمیق‌تر محسوب می‌شود.

جدول ۴: تحلیل جهان ممکن ذهنی و تأثیر فرضیه‌ها در شکل‌گیری آن

عناصر جهان ممکن ذهنی	حکایت حسن بصری و مرید	حکایت بایزید و حقیقت مکشوف
نقطه تصمیم‌گیری	کنترل رفتار مرید یا عدم آن	آشکار یا پنهان کردن حقیقت توسط

بایزید		
حقیقت آشکار: ناتوانی مخاطب از درک	کنترل مرید: عبادت بی اثر	جهان ۱: تصمیم عملی
حقیقت پنهان: ناآگاه ماندن مخاطب	عدم کنترل مرید: برتری او	جهان ۲: تصمیم غیرعملی
تعیین ظرفیت شناخت و انتقال معرفت	تعیین تقلید یا شهود واقعی	پیامد نهایی

این بخش نشان می‌دهد که فرضیه‌های ذهنی و سناریوهای خلاف واقع، روایت‌هایی با ساختار شرطی را عرضه می‌کنند. این ساختار، جهان‌های ممکن ذهنی را می‌سازد و تجربه عرفانی را از طریق روایت‌های چندوجهی تحلیل‌پذیر می‌کند.

۳-۲-۴. جهان‌های پیش‌بینی‌شونده: تصویرگری جهان آینده در آینه ذهن

جهان ذهنی ناشی از «پیش‌بینی»، برپایه فرایندهای شناختی و مدل‌سازی ذهنی شکل می‌گیرد. در این چارچوب، ذهن انسان با تکیه بر دانش موجود، الگوها و تجربه‌های گذشته، اقدام به پیش‌بینی رویدادها و احتمالات آینده می‌کند. دیوید لوئیس^{۱۲} معتقد است که پیش‌بینی‌های ذهنی، پنجره‌ای برای دسترسی به جهان‌های جایگزین در چندجهانی متافیزیکی فراهم می‌آورد (Lewis, 1986: 86). این فرایند در روایت‌شناسی نقش مهمی ایفا می‌کند؛ شخصیت‌های داستانی براساس پیش‌بینی‌های خود، مسیر وقایع را شکل می‌دهند. از دیدگاه نظریه جهان‌های ممکن، پیش‌بینی بستری برای گسترش و تنوع روایت فراهم می‌آورد.

برای نمونه در *تذکره‌الاولیا* نقل است که پیامبر بدون اینکه اوئیس قرنی را دیده باشد تمام اوصاف او را می‌دانست و شفاعت او در روز قیامت را پیش‌بینی کرده بود (عطاری، ۱۳۲۲: ۲۶). پیش‌بینی دقیق پیامبر، خالق جهان‌های ممکن است که در سطوح مختلف

با جهان واقعی در تعامل قرار می‌گیرد. در تحلیل این روایت، با سه جهان ممکن متمایز روبه‌رو هستیم که در عین استقلال ساختاری، درهم تنیده شده‌اند. جهان اول یا جهان پیش‌آگاهی، جهانی کامل و خودکفا در ذهن پیامبر است که شخصیت او پس با جزئیات در آن وجود دارد، هرچند تحقق عینی ندارد جهان پیش‌آگاهی می‌تواند فراتر از زمان حال حرکت کرده و تصویری از آینده ارائه دهد. جهان دوم، جهان تحقق است که در آن پیش‌بینی پیامبر به عینیت می‌پیوندد و او پس قرن‌ها دقیقاً مطابق با توصیفات پیامبر ظهور می‌یابد. سومین جهان، جهان شفاعت است که در آن شخصیت آینده (او پس) بر زمان حال (زندگی پیامبر و یارانش) تأثیر می‌گذارد. این جهان، قواعد متعارف علیت زمانی را به چالش می‌گیرد و ساختار زمانی غیرخطی ایجاد می‌کند. بنابراین این حکایت بستری مناسب برای هم‌پیوندی چندین جهان ممکن محسوب می‌شوند.

نمونه دیگری از پیش‌بینی را در روایت حلاج می‌بینیم. چنان‌که «نقل است که پرسیدند از صبر. گفت: آن است که دست و پای برند و از دار آویزند و عجب آنکه این همه با او کردند» (همان، ۱۳۲۵: ۱۴۰). یعنی حلاج نسبت به آینده خود آگاه بوده که این موضوع را در روایتی دیگر نیز از او می‌بینیم. هنگامی که با تنی چند در زندان بود و آنان را نجات داد، اما هنگامی که از او پرسیدند: چرا خود نمی‌آیی؟ «گفت: ما را با او سری است که جز بر سر دار نمی‌توان گفت» (همان: ۱۴۱ - ۱۴۲). در واقع، حلاج از سرنوشتش آگاهی داشت، اما ندای غیبی که به او می‌گفت: «لاتخف»، او را آسوده‌خاطر می‌ساخت. و در ادامه نقل است که «درویشی در آن میان از او پرسید که عشق چیست؟ گفت: امروز بینی و فردا بینی و پس فردا بینی. آن روزش بکشتند و دیگر روزش بسوختند و سوم روزش به باد بردادند یعنی عشق این است» (همان). در ادامه هر آنچه حلاج پیش‌بینی کرده بود به واقعیت پیوست و بر قطرات خورش نام الله

رفت و رود دجله به تلاطم افتاد و با ریختن خاکسترش در آب بود که دوباره آرام گرفت و بغداد نجات یافت.

حکایت حلاج نیز دارای ساختاری چندلایه است که از طریق تعامل سه جهان ممکن متمایز اما درهم‌تنیده شکل می‌گیرد. در سطح اول، با جهان پیش‌آگاهی حلاج مواجهیم؛ جهانی ذهنی که در آن عارف با علمش، آینده را ترسیم می‌کند. جمله سه‌بخشی او «امروز بینی و فردا بینی و پس فردا بینی» پیش‌گویی دقیقی از مراحل به‌دار آویختن، سوزاندن و پراکندن خاکستر ارائه می‌دهد. سطح دوم روایت، جهان تحقق عینی است که در آن پیش‌بینی‌های حلاج به واقعیت می‌پیوندند. در سطح سوم، جهانی معجزه‌آسا و فراطبیعی خلق می‌شود که در آن قوانین فیزیکی نقض می‌شوند، و ماده و طبیعت تحت اراده معنوی قرار می‌گیرند؛ از جمله کنترل رود دجله.

جدول ۵: تحلیل جهان ذهنی مبتنی بر پیش‌بینی‌شونده

مؤلفه‌ها	حکایت پیامبر و اویس قرنی	حکایت حلاج
جهان‌های ناشی از پیش‌بینی	۱. جهان پیش‌آگاهی ۲. جهان تحقق ۳. جهان شفاعت	۱. جهان پیش‌بینی ۲. جهان اجرا ۳. جهان معجزه
ویژگی زمانی	علیت معکوس (تأثیر آینده بر گذشته)	زمان سه‌گانه (امروز / فردا / پس‌فردا)
کارکرد روایی	اثبات شناخت فراحسی نبوی	نمایش وحدت وجود و استحاله عرفانی
الگوی سه‌گانه	پیش‌آگاهی - تحقق - شفاعت	پیش‌بینی - اجرا - معجزه

مواجهه‌های غیبی از طریق پیش‌بینی‌های عرفانی، ساختار علیت را دگرگون کرده و تجربه غیبی را در قالبی غیرخطی بازنمایی می‌کنند. این پیش‌بینی‌ها، روایت را از سطح توصیف صرف به سطحی از شهود و شناخت فراحسی ارتقا می‌دهند.

۴-۲-۴. جهان‌های آرزومحور: تحلیل پیوستار آرزو - فانتزی^{۱۳}

فانتزی و آرزو نه به‌عنوان دو مقوله مجزا، بلکه به‌عنوان تمایلاتی که به‌صورت توأمان سبب ایجاد جهان‌های ذهنی می‌گردند، بررسی می‌شوند. جهان آرزوها، فضایی است که از طریق فکر کردن و ساختن داستان‌هایی درباره آن در ذهن محقق می‌گردند (Ryan, 1991: 118). درحالی که آرزو بیشتر بر خواسته‌های واقعی و قابل دسترس این دنیا متمرکز است، فانتزی به تخیلات خیالی و غیرواقعی تعلق دارد. چنانکه مالک دینار گفت «چندین سال در آرزوی غذا بودم» (عطار، ۱۳۲۲: ۴۹) و یا درمورد رابعه وقتی سفیان از او می‌پرسد چه آرزویی داری در جواب می‌گوید که دوازده سال است آرزوی خرما دارم، اما هنوز نخورده‌ام چراکه «بنده‌ام و بنده را با آرزو چه کار؟» (همان: ۷۵). و بسیار روایت‌های دیگر، اما فصل مشترک همه آنان سرکوب آرزوی نفسانی عارف است؛ در نتیجه درمیان عرفا این نوع جهان معنای چندانی ندارد. این بی‌میلی به آرزوها، سوژه یا همان عارف را متمایل به ساختار متعالی‌تری می‌سازد. آرزوهای اولیه به تدریج به فانتزی‌های ساختاریافته تبدیل می‌شوند. در تعریف فانتزی گفته شده است: «هر گونه ادبی که مرزهای واقعیت عینی را درنوردد و به اقلیم اوهام و خیال وارد شود فانتزی خواهد بود» (حری، ۱۳۹۳: ۱۷). بنابراین فانتزی به تخیلات خیالی تعلق دارد. گذار از آرزو به فانتزی نشان‌دهنده تحول شناختی عارف و تبدیل تجارب ذهنی به حقایق متعالی است. در این فرایند، جهانی خیالی و مکالمه با خدا

شکل می‌گیرد که گاهی عارف خود از میان می‌رود و تمام سخن از زبان حق است. داستان بایزید نمونه‌ای از این نوع است که ذکر سبحان ماعظم شانی بر زبانش می‌رود. به درخواست خود بایزید، مریدان قصد کشتنش را می‌کنند، ولی هیچ آسیبی به او نمی‌رسد. «چون ساعتی چند برآمد آن صورت خُرد می‌شد. بایزید پدید آمد. چون صعوه‌ای خرد در محراب نشست» (عطار، ۱۳۲۲: ۱۴۰). در این روایت بایزید، خلوت ابتدایی او بستری برای شکل‌گیری جهان ذهنی است؛ جایی که عبارت «سبحانی ما اعظم شأنی» نقطه اوج تجلی روایی و عبور از واقعیت محسوس به فضای فانتزی است. گفت‌وگوی درونی او به شکلی فرافردی در روایت بروز می‌کند و با واکنش مریدان، روایت به جهان واقعی بازمی‌گردد. این چرخش، برهم‌کنش^{۱۴} میان فانتزی و واقعیت را نمایان می‌سازد؛ لحظه‌ای که شخصیت از مرزهای ماده فراتر می‌رود و در سطحی متعالی ظاهر می‌شود.

یکی دیگر از حکایت‌ها، روایت حلاج و لحظه گفتن «انا الحق» است. حلاج در لحظه‌ای که عبارت «انا الحق» را بر زبان می‌آورد، وارد سطحی از جهان‌آفرینی ذهنی می‌شود که در آن، فردیت او با امر متعالی یکی می‌شود. در این روایت حلاج نیز عنصر خلوت و تأمل ذهنی نقش تعیین‌کننده‌ای دارد. حلاج درون این جهان ذهنی، نه به‌عنوان یک فرد، بلکه به‌عنوان حقیقتی فراتر از محدودیت‌های انسانی ظاهر می‌شود. لحظه گفتن «انا الحق» نوعی تمرکز روایت بر نقطه انفصال میان واقعیت و فانتزی است. حلاج در یک فضای فکری، جهان‌سازی می‌کند که در آن، مرز میان بنده و حق از میان برداشته می‌شود. لحظه‌ای که در آن، روایت از سطح متعارف عبور کرده و وارد قلمرو تازه‌ای از تجربه می‌شود. در ادامه روایت، زمانی که این سخن موجب مخالفت بزرگان می‌شود و سرانجام به مجازات او می‌انجامد، می‌توان گفت که بازگشت از جهان ذهنی

فانتزی به واقعیت رخ می‌دهد. در این مرحله، چرخش روایت اتفاق می‌افتد و فانتزی در مقابل جهان واقعی قرار می‌گیرد.

جدول ۶: جهان ذهنی مبتنی بر آرزو و فانتزی

جهان فانتزی	جهان آرزو	مؤلفه
خلق فراشخص	کشمکش نفسانی	کارکرد روایی
نقض قوانین فیزیکی	مبتنی بر تمایلات فردی	ویژگی‌های ساختاری
تجربه وحدت وجود	تأکید بر بی‌میلی به دنیا	پیام عرفانی
«سبحانی...» بایزید «انا الحق» حلاج	آرزوی غزا مالک دینار آرزوی رطب رابعه	نمونه در تذکره

مواجهه‌های غیبی در اینجا از طریق آرزوها و فانتزی‌های عرفانی، در قالب روایت‌هایی با زبان پارادوکسیکال و ساختارهای تخیلی بازنمایی می‌شوند. این جهان‌ها، امکان عبور از تمایلات نفسانی به تجربه وحدت وجود را فراهم می‌کنند.

۴-۲-۵. جهان‌های هدف‌مند: صورت‌بندی واقعیت براساس نیت

اهداف نه فقط یک مقصد، بلکه ابزاری روایی برای گشودن دروازه‌های جهان‌های ممکن هستند و امکان گذار از وضعیت فعلی به جهان‌های بالقوه را فراهم می‌کنند. این اهداف مکانیسم‌هایی برای گسترش جهان‌های ممکن محسوب می‌شوند که در آن‌ها، فرد از سطح واقعیت معمولی وارد ساختار تازه‌ای از تجربه می‌شود. بنابراین اگر روایت را یک مسیر در حال حرکت بدانیم، هدف همان نقطه‌ای است که حرکت را به سمت تغییر ماهیت و ورود به فضای تازه هدایت می‌کند. برای نمونه ابراهیم ادهم که «پادشاه بلخ بود و عالمی زیر فرمان داشت» (عطار، ۱۳۲۲: ۸۸)، یک‌باره متحول می‌شود و با

خود گفت‌وگویی ذهنی پیدا می‌کند که مسیر زندگی او را متحول می‌کند. او ابتدا در جهانی محدود به سلطنت زندگی می‌کند، اما هدف او برای ترک سلطنت، نه فقط یک تصمیم، بلکه آغاز یک جهان ممکن جدید است که در آن، هویت، معنا و تجربه زیستی کاملاً متفاوت خواهد بود. لحظه ترک سلطنت، نقطه ورود به این جهان ممکن است. در این جهان، ارزش‌ها نه بر مبنای فقر و سلوک عرفانی بنا می‌شوند. ذوالنون مصری هم چنین سرنوشتی داشت «یکبارگی از دست برفت و اعتماد بر توکل پدید آمد و توبه او محقق شد...» (همان: ۱۱۳). او نیز در نتیجه تحول روحی، هدفی متعالی درپیش گرفت که هدف غایی تمام عرفای دیگر از جمله: بایزید، حلاج، ابوسعید ابوالخیر و ... بوده است. چنین اهداف درونی فرد را از واقعیت محسوس به جهان‌های متعالی سوق می‌دهند، چنان‌که ذوالنون مصری پرده از اسرار برمی‌دارد و در وصف عرفا می‌گوید: «عارف بیننده بود بی‌علم و بی‌عین و بی‌خبر و بی‌مشاهده و بی‌وصف و بی‌کشف و بی‌حجاب» (همان: ۱۲۳). در این جهان سوژه از من و متعلقاتش گذر می‌کند و تنها هدفش فرا من (حق) است. در این حکایت‌ها، هدف صرفاً یک میل درونی یا تصمیم شخصی نیست، بلکه خود یک جهان ممکن است که ساختاری تازه از شناخت، تجربه و معنا خلق می‌کنند.

جدول ۷: جهان ذهنی مبتنی بر هدف

مؤلفه	ویژگی ساختاری	کارکرد روایی	پیام عرفانی	نمونه در تذکره
جهان مبتنی بر اهداف شخصیت‌ها	هدف به‌عنوان محرک تغییر جهان	- گذر از واقعیت - تغییر هویت	رسیدن به فنا یا وصال الهی	- ترک سلطنت ادهم - کشف اسرار الهی ذوالنون

در این بخش مشخص شد که اهداف شخصیت‌ها به‌عنوان محرک‌های روایی، مواجهه‌های غیبی را رقم می‌زنند و مسیر تحول عرفانی را در قالب روایت‌های هدف‌محور بازنمایی می‌کنند. این اهداف نقطه ورود به جهان‌های متعالی و تجربه غیبی هستند.

۶-۲-۴. جهان‌های معرفتی و باورمحور: تبلور ایمان و ایدئولوژی

جهان معرفتی، فضایی است که در آن، کنش‌های ذهنی بر معرفت و باورها استوار است. این نوع از جهان‌ها بر درک حقیقت و کشف واقعیت تمرکز دارد. در این نوع جهان‌آفرینی، شخصیت روایی از مرحله تصور یا میل عبور کرده و به سطحی می‌رسد که در آن، دانش و شناخت خود، نه صرفاً یک ابزار، بلکه یک واقعیت جدید را شکل می‌دهد. در این نوع از جهان با شخصیت‌های چندساحتی مواجه هستیم که هر یک نشان‌دهنده یک بُعد یا یک جهان ممکن از شخصیت آنان خواهد بود. بنابر گفته مک‌هیل این شخصیت‌های درون جهان داستان گاهاً با یکدیگر تنش دارند و نامتجانس می‌نمایند (مک‌هیل، ۱۳۹۲: ۹۳). در متون عرفانی، هر عارف با نظام فکری و تجربیات خاص خود، یک جهان منحصربه‌فرد می‌سازد. هر یک از این جهان‌ها نماینده جریان‌های فکری خاصی در عرفان اسلامی هستند که زبان، روش و نظام معنایی ویژه‌ای برای بیان حقایق معنوی ابداع کرده‌اند، از جمله عرفان عاشقانه، شطحیات، زاهدانه و مکاشفه‌ای.

۱. عرفان عاشقانه (جهان معرفتی مبتنی بر محبت): یکی از بارزترین نمونه‌های این جهان معرفتی، عرفان عاشقانه رابعه عدویه است. او نه فقط به‌لحاظ فردی، بلکه در قالب یک نظام شناختی، حقیقت را از مسیر عشق درونی دنبال می‌کند. در حکایتی از رابعه نقل شده است که او در برابر پیشنهاد ازدواج پاسخ داد: من به دنیا نیاز ندارم، زیرا

محبوب ازلی مرا کافی است (عطار، ۱۳۲۲: ۷۰). این پاسخ، نشان‌دهنده ساختاری در جهان ممکن معرفتی است که در آن، تمامی عناصر هستی، به‌عنوان انعکاس محبت الهی معنا پیدا می‌کنند. در این جهان معرفتی، عشق نه میلی عاطفی، بلکه ابزاری برای انحلال فردیت و رسیدن به وحدت است.

۲. عرفان شطحیات (جهان معرفتی مبتنی بر گسست شناختی): عرفان شطحیات، که بیشتر در سخنان بایزید و حلاج تجلی می‌یابد، جهان ممکن را از طریق گسست‌های شناختی و زبانی خلق می‌کند. یکی از نمونه‌های بارز این نوع جهان، سخن معروف بایزید «سبحانی ما اعظم شأنی» است. این عبارت، برخلاف زبان معمولی، ساختاری دارد که در آن، سالک به نقطه گسست از خود می‌رسد. شطح، در این نوع عرفان، نه صرفاً یک گفتار، بلکه نقطه ورود به جهان معرفتی تازه است.

۳. عرفان سلوکی و زاهدانه (جهان ممکن مبتنی بر تزکیه) در عرفان سلوکی، که میان خرقانی، جنید و ابوسعید ابوالخیر دیده می‌شود، جهان معرفتی نه با یک جهش ناگهانی، بلکه از طریق تزکیه و عبور تدریجی از مراحل سلوک شکل می‌گیرد. برای نمونه درباره جنید گفته شده که در طریقت مجتهد بود و از مشایخ زمانه برتر (همان، ۱۳۲۵: ۶). در این جهان معرفتی، سالک از وابستگی‌های مادی عبور کرده و از خلال تزکیه، لایه‌های شناختی تازه‌ای را کشف می‌کند. در این جهان، تجربه عرفانی به‌عنوان محرک گذار از یک سطح معرفتی به سطحی دیگر عمل می‌کند. برخلاف عرفان شطحیات، که لحظه‌های جهشی خلق می‌کند، عرفان سلوکی یک جهان ممکن متوالی و گسترش‌یافته است.

۴. عرفان مکاشفه‌ای (جهان مبتنی بر کرامات): در برخی موارد، جهان‌ها نه از درون، که از بیرون بر شخص وارد می‌شود. چنانکه پیش‌تر اشاره داشتیم که ماهیان با سکه

به سوی مالک می‌آیند یا شیری که در برابر ابوسعید تسلیم می‌شود و این‌ها خود به‌مثابه دعوتی از سوی عالم غیب برای ورود به جهانی جدید عمل می‌کنند. ویژگی‌هایی که به همراه دارد تأکید بر نمایش قدرت‌های فراطبیعت است که در بخش جهان متکثر به آن پرداخته شد. نتایج این بخش نشان می‌دهد که مواجهه‌های غیبی از طریق جهان‌های معرفتی، در قالب نظام‌های شناختی متنوع بازنمایی می‌شوند. این جهان‌ها، تجربه عرفانی را به‌عنوان یک فرایند شناختی و معنایی عرضه کرده و تنوع مکاتب عرفانی را در قالب روایت‌های چندساحتی به‌تصویر می‌کشند.

جدول ۸: تحلیل جهان ذهنی مبتنی بر معرفت

شخصیت‌های برجسته	مبنای شناختی و روایی	ویژگی‌های جهان ممکن معرفتی	نوع جهان معرفتی
رابعه بغدادی	عشق و رهایی از فردیت	خداوند همان معشوق ازلی	عرفان عاشقانه
بایزید بسطامی، حلاج، حسن بصری	زبان پارادوکسیکال	بیانات ناگهانی و گاه ناپهنجار	عرفان شطحیات
ابوالحسن خرقانی، جنید بغدادی، ابوسعید ابوالخیر	سخنان سنجیده	ریاضت و تزکیه، ترک تعلقات	عرفان سلوکی و زاهدانه
ذوالنون مصری، ابن عطا	لحظه‌های کشف حقیقت	مکاشفه عمیق	عرفان شهودی و مکاشفه‌ای

جدول ۹: تحلیل کلی جهان‌های ممکن در تذکره‌الاولیا

کارکرد روایی	نمونه‌های متن	ویژگی‌های کلیدی	تعریف	نوع جهان ممکن
ایجاد فضایی چندبعدی برای نمایش سلوک عرفانی	- مالک دینار و ماهیان - ابوسعید و شیر	- شکست مرزهای - مادی سه لایه موازی (تاریخی) / فراطبیعی / نمادین)	تلفیق هم‌زمان واقعیت تاریخی، فراواقعیت و نمادین	جهان متکثر
پیوند عرفان با سنت نبوی	- معراج بایزید / معراج پیامبر - قربانی ابراهیم ادهم / حضرت ابراهیم	- ارجاع متنی به سنت دینی - تقویت باورپذیری	بازآفرینی الگوهای داستان پیامبران	جهان تکرارشونده
آزمون صدق سالک	- خواب مرید متوهم - معراج بایزید	- دوگانگی کارکردی (هدایت / گمراهی)	تجربه‌های خواب به‌عنوان واسطه کشف حقیقت	جهان رؤیایی
نمایش اهمیت اختیار در سلوک	- گفت‌وگوی حسن بصری با مرید - پرسش بایزید از مخاطبان	- بررسی پیامدهای انتخاب‌های مختلف - غیرخطی بودن زمان	سناریوهای خلاف واقع مبتنی بر «اگر... آنگاه...»	جهان فرضیه‌ای

اثبات شناخت فراحسی عارفان	- پیش‌بینی پیامبر درباره اوئیس قرنی - پیش‌گویی حلاج درباره سرنوشتش	- علیت معکوس (آینده بر گذشته اثر می‌گذارد) زمان سه‌گانه (گذشته / حال / آینده)	آینده‌نگاری‌های عرفانی	جهان پیش‌بینی
نمایش کشمکش نفس	- آرزوی رطب رابعه - فانتزی بایزید	- گذار از ماده به معنا - زبان پارادوکسیکال	تبدیل تمایلات نفسانی به واقعیت متعالی	جهان آرزو / فانتزی
نمایش مراحل تحول عرفانی	- ترک سلطنت ابراهیم ادهم - کشف اسرار توسط ذوالنون	- تغییر هویت - گذار از واقعیت به فراواقعیت	تحولات ناشی از اهداف	جهان هدف‌مند
نمایش تکثر مسیرهای وصول به حقیقت	عرفان عاشقانه رابعه و... چندساحتی	- تنوع مکاتب عرفانی - شخصیت‌های چندساحتی	نظام‌های شناختی (عاشقانه، زاهدانه، شطحیات، سلوکی)	جهان معرفتی

۵. نتیجه

این پژوهش با تحلیل حکایت‌های تذکره/اولیا در چارچوب نظریه جهان‌های ممکن نشان می‌دهد که عطار تجارب غیبی را در قالب سازه‌های روایی سیال بازنمایی می‌کند. جهان‌های متکثر (ترکیب واقعیت تاریخی، فراواقعیت و نمادین) و جهان‌های حلقوی (بازتولید الگوهای پیامبران) ساختاری چندلایه می‌سازند. این ساختار همراه با شش گونه جهان ذهنی = رؤیاها، فرضیه‌ها، پیش‌بینی‌ها، فانتزی‌ها، اهداف و نظام‌های

معرفتی = مرزهای واقعیت مادی و معنوی را درهم می‌آمیزد. تنوع سه‌گانه جهان‌های ممکن نشان‌دهنده ظرفیت بالای روایت عرفانی در خلق معناهاى چندلایه و درهم‌تنیده است؛ معناهایی که نه فقط در سطح داستان، بلکه در لایه‌های فلسفی و معرفتی قابل پی‌گیری‌اند. پیامد نظری این یافته به دو صورت قابل تقسیم است. نخست در روایت‌شناسی عرفانی که جهان‌های ممکن در آن به‌مثابه پلی میان شهود ناپیدای عرفانی و بازنمایی ادبی عمل می‌کند. دوم در مطالعات بینارشته‌ای میان ادبیات، فلسفه و روان‌شناسی عرفانی؛ چراکه جهان‌های ممکن در روایت، بستری برای فهم ساختار ذهنی و زیباشناختی تجربه عرفانی فراهم می‌کنند. برای پژوهش‌های آینده، پیشنهاد می‌شود که روایت‌های عرفانی در متون کمتر بررسی‌شده، مانند آثار زنان صوفی یا متون عرفانی معاصر، از منظر جهان‌های ممکن تحلیل شوند. همچنین، مقایسه بین فرهنگی روایت‌های عرفانی در سنت‌های مختلف می‌تواند به شناسایی الگوهای جهانی در بازنمایی تجربه معنوی کمک کند. در نهایت، تمرکز بر زبان نمادین و استعاری در این روایت‌ها می‌تواند به فهم بهتر پیوند میان ساختار روایی و تجربه عرفانی بینجامد. در مجموع این پژوهش پیوندی زنده میان متون کهن عرفانی و نظریه‌های ادبی نوین برقرار می‌کند. تذکره/اولیا با تبدیل امر غیبی به سازه‌ای روایی، نه تنها مسیری برای گفت‌وگوی فلسفه، روایت‌شناسی و عرفان می‌گشاید، بلکه الگویی جهان‌شمول برای بازنمایی تجارب فرامادی در ادبیات معاصر ارائه می‌دهد.

پی‌نوشت‌ها

1. possible worlds
2. Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716)
3. Marie-Laure Ryan(1946)
4. Bryan McHugh(1949)

5. Ruth Ronen(1924-2010)
6. structural possible world
7. mental possible world
8. the pluralistic world
9. alternative realities
10. semantic worlds
11. contrary-to-Fact condition
12. David Lewis(1941-2001)
13. fantasy
14. interaction

منابع

- احمدی، بابک (۱۳۷۹). *چهار گزارش از تذکره‌الاولیا عطار*. تهران: مرکز.
- اکبری، نجمه و همکاران (۱۴۰۰). «شهری در تلاقی جهان‌های ممکن، مطالعه تطبیقی دو بازنمود ادبی اصفهان». *قلم، نشریه انجمن ایرانی زبان و ادبیات فرانسه*. س ۱۴. ش ۳۴. ۴۹-۷.
- آلگونه‌جونقانی، مسعود (۱۴۰۰). «جهان ادبی به مثابه جهان ممکن». *نقد ادبی*. س ۵۶. ش ۱۴. ۵۲-۱۱.
- بامشکی، سمیرا (۱۳۹۵). «جهان‌های موازی و معنی‌شناسی روایت». *نقد ادبی*. س ۹. ش ۳۴. ۱۱۸-۹۱.
- تالبوت، مایکل (۱۳۸۶). *جهان هولوگرافیک*. ترجمه داریوش مهرجویی. تهران: هرمس.
- حاج ابوکهگی، زینب و همکاران (۱۳۹۸). «دنیاهای محتمل در ساختار روایی مثنوی معنوی (داستان دژ هوش‌ربا)». *فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی*. س ۱۵. ش ۵۷. ۱۲۲-۹۵.
- حری، ابوالفضل (۱۳۹۳). *کلک خیال‌انگیز (بوطیقای ادبیات وهم‌ناک، کرامات و معجزات)*. تهران: نی.

حسن‌زاده نیری، محمدحسن و اسلامی، آزاده (۱۳۹۴). «هستی‌شناسی پسامدرن در داستان «من دانای کل هستم» براساس نظریه برایان مک‌هیل». *ادبیات پارسی معاصر*. س ۵. ش ۴. ۲۵ - ۴۲.

دانشورکیان، علی و بوذرجمهر، گوهرشاد (۱۴۰۳). «جهان‌های ممکن در زبان سعدی». *مکتب‌های ادبی*. دوره ۸. ش ۲۶. ۱۵۰ - ۱۷۵.

زرقانی، سیدمهدی و همکاران (۱۳۹۷). *تاریخ بدن در ادبیات*. تهران: سخن.
شایگان، داریوش (۱۳۹۴). *هانری کربن؛ آفاق تفکر معنوی در اسلام ایرانی*. ترجمه باقر پرهام. چاپ هشتم. تهران: نشر فرزانه روز.

عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۲۲). *تذکره‌الاولیا*. تصحیح نیکلسون. جلد اول. تهران: انتشارات مرکزی

عطار نیشابوری، فریدالدین (۱۳۲۵). *تذکره‌الاولیا*. تصحیح نیکلسون. جلد دوم. تهران: انتشارات مرکزی

غلامپور آهنگرکولایی، لیلا و همکاران (۱۳۹۷). «منطق الطیر و موضوع در سفر زمان یا سفر در جهان‌های موازی در فیزیک کوانتوم». *ادبیات عرفانی دانشگاه الزهراء*. س ۱۰. ش ۱۸. ۱۱۱ - ۱۳۲.

فرشاد، محسن (۱۳۸۷). «فیزیک کوانتوم و مکاشفات مولانا». *فصلنامه فرهنگی-هنری (عرفانی)*. س ۲. ش ۸. ۴۶ - ۵۷.

فریدونی، سمیه (۱۳۸۸). «کاربرد ایده جهان‌های ممکن در منطق و ادبیات داستانی». تهران: دانشگاه علامه طباطبایی. دانشکده علوم انسانی.

کاپرا، فریتیوف (۱۳۹۹). *تائوی فیزیک: جست‌وجوی تشابهات میان فیزیک مدرن و عرفان شرقی*. ترجمه شکوفه غفاری. تهران: هرمس.

کربن، هانری (۱۳۹۱). *چشم‌اندازهای معنوی و فلسفی: اسلام ایرانی*. مقدمه، ترجمه و توضیح انشاء الله رحمتی. ج ۲. چ ۲. تهران: سوفیا.

کنعانی، ابراهیم، وحدانی‌فر، امید و صادقی، فرشته (۱۴۰۰). «درگاه‌های ورود به جهان‌های ممکن در داستان مدرن ملکوت». *ادبیات پارسی معاصر*. س ۱۱. ش ۱. صص ۲۳۱ - ۲۵۴.

مک‌هیل، برایان (۱۳۹۲). *داستان پسامدرنیستی*. ترجمه علی معصومی. تهران: نشر ققنوس.

References

- ‘Aṭṭār Nishaburi, F. (1943). *Tazkirat al-Awliyā* (Vol. 1). Ed. by R. A. Nicholson. Tehran: Intishārāt-e Markazī. [In Persian]
- ‘Aṭṭār Nishaburi, F. (1946). *Tazkirat al-Awliyā* (Vol. 2). Ed. by R. A. Nicholson. Tehran: Intishārāt-e Markazī. [In Persian]
- Ahmadi, B. (2000). *Chahār Gozāresh az Tazkirat al-Awliyā-ye ‘Aṭṭār*. Tehran: Markaz. [In Persian]
- Akbari, N., et al. (2021). "Shahrī dar Telāqī-ye Jahānhā-ye Mumkin: Motāle‘eh-ye Taṭbīqī-ye Do Bāznamād-e Adabī-ye Eṣfahān". *Qalam, Nashriyeh-ye Anjoman-e Īrānī-ye Zabān va Adabiyāt-e Farānsa*. 14(34). pp. 7-49. [In Persian]
- Alguneh Jounaghani, M. (2021). "Jahān-e Adabī be Mosābe-ye Jahān-e Mumkin". *Naqd-e Adabī*. 14(56). pp. 11-52. [In Persian]
- Audi, R. (1999). *The Cambridge Dictionary of Philosophy* (Vol. 2). Cambridge: Cambridge University Press.
- Audi, R. (1999). *The Cambridge dictionary of philosophy* (Vol. 2). Cambridge: Cambridge university press.
- Bamshki, S. (2016). "Jahānhā-ye Mowāzī va Ma‘nī Shenāsī-ye Rewāyat". *Fasnāmeh-ye Naqd-e Adabī*. 9(34). pp. 91-118. [In Persian]
- Bruner, J. (1960). *The Process of Education*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bruner, J. (1960). *The process of education*. Harvard University Press
- Capra, F. (2020). *Tā’ū-ye Fīzīk: Jostojū-ye Tashābohāt-e Mīyān-e Fīzīk-e Modern va ‘Irfān-e Sharqī*. Trans by Sh. Ghaffārī. Tehran: Hermes. [In Persian]
- Corbin, H. (2012). *Chashm-andāzhā-ye Ma‘navī va Falsafī: Eslām-e Īrānī* (Vol. 2). Trans by Enshā’ Allāh Raḥmatī. Tehran: Sūfiyā. [In Persian]

- Danishvar-Kiyan, A., & Buzarjomehr, G. (2024). "Jahān(hā)-ye Mumkin dar Zabān-e Sa‘dī". *Maktabhā-ye Adabī*. 8(26). pp. 150-175. [In Persian]
- Fariduni, S. (2009). *Kārbord-e Īdeh-ye Jahānhā-ye Mumkin dar Manteq va Adabīyāt-e Dāstānī* (Master's thesis). Dāneshgāh-e ‘Allāmeḥ Ṭabāṭabā’ī, Tehran. [In Persian]
- Farshad, M. (2008). "Fīzīk-e Kwāntom va Mokāshefāt-e Mowlānā". *Faslnāmeḥ-ye Farhangī-Honarī (‘Irfānī)*. 2(8). pp. 46-57. [In Persian]
- Genette, G. (1980). *Narrative Discourse: An Essay in Method*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Genette, G. (1980). *Narrative Discourse: An Essay in Method*. Cornell University Press
- Gholampour-Ahangarkolaei, L., et al. (2018). "Manṭiq al-Ṭayr va Mawzū‘-e Safar-e Zamān yā Safar dar Jahānhā-ye Mowāzī dar Fīzīk-e Kwāntom". *Adabīyāt-e ‘Irfānī-ye Dāneshgāh-e Alzahrā*. 10(18). pp. 111-132. [In Persian]
- Haj Abookahgi, Z., et al. (2019). "Donyāhā-ye Moḥtamal dar Sākhtār-e Rewāyī-ye Masnavī-ye Ma‘navī (Dāstān-e Dez-e Hūsh-robā)". *Faslnāmeḥ-ye Adabīyāt-e ‘Irfānī va Ostūreh-shenākhtī*. 15(57). pp. 95-122. [In Persian]
- Hari, A. (2014). *Kalak-e Khayāl-angīz (Būṭīqā-ye Adabīyāt-e Vahm-nāk, Karāmāt va Mo‘jezāt)*. Tehran: Ney. [In Persian]
- Hassanzadeh Niri, M. H., & Eslami, A. (2015). "Hastī-shenāsī-ye Pāsāmodern dar Dāstān-e ‘Man Dānā-ye Koll Hastam’ bar Asās-e Naẓarīyeh-ye Brian McHale". *Adabīyāt-e Pārsī-ye Mo‘āṣer*. 5(4). pp. 25-42. [In Persian]
- Kanani, I., Vahdanifar, O., & Sadeghi, F. (2021). "Dargāhhā-ye Vorūd be Jahānhā-ye Mumkin dar Dāstān-e Modern-e Malakūt". *Adabīyāt-e Pārsī-ye Mo‘āṣer*. 11(1). pp. 231-254. [In Persian]
- Leibniz, G. W. (1988). *Theodicy*. La Salle, IL: Open Court Publishing.
- Leibniz, G. W. (1988). *Theodicy*. open court Publishing.
- Lewis, D. K. (1986). *On the Plurality of Worlds*. Oxford: Blackwell.
- Lewis, D. K. (1986). *On the plurality of worlds* (Vol. 322). Oxford: Blackwell.
- McHale, B. (1992). *Constructing Postmodernism*. London: Routledge.
- McHale, B. (2013). *Dāstān-e Pāsāmodernīstī*. Trans by ‘A. Ma‘šūmī. Tehran: Qoqnoos. [In Persian]

- McHale, B. (1992). *Constructing postmodernism*. Routledge.
- Ryan, M. L. (1991). «Narrative cartography». *International Encyclopedia of Geography*, 1 - 8.
- Ryan, M. L. (2020). *Possible Worlds, Artificial Intelligence, and Narrative Theory*.
- Ryan, M.-L. (2020). "Narrative Cartography". *International Encyclopedia of Geography*. pp. 1-8.
- Ryan, M.-L. (1991). *Possible Worlds, Artificial Intelligence, and Narrative Theory*. Bloomington: Indiana University Press.
- Shaygan, D. (2015). *Henrī Corben; Āfāq-e Tafakkor-e Ma'navī dar Eslām-e Īrānī*. Trans by B. Parhām. Tehran: Nashr-e Farzān-e Rūz. [In Persian]
- Talbot, M. (2007). *Jahān-e Holūgerāfīk*. Trans by D. Mehrjū'ī. Tehran: Hermes. [In Persian]
- Todorov, T. (1975). *The Fantastic: A Structural Approach to a Literary Genre*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Todorov, T. (1975). *The fantastic: A structural approach to a literary genre*. Cornell University Press.
- Zarghani, S. M., et al. (2018). *Tārīkh-e Badan dar Adabīyāt*. Tehran: Sokhan. [In Persian]